

kennelijk niet door de auteur, die er geen woord aan vuil maakt, gedeeld wordt) niet geopperd. De vorstin benoemde daarop Th. Heemskerk, de voorzitter van de anti-revolutionaire kamerfractie, tot formateur: aan hem de taak om een rechts ministerie te vormen dat in ieder geval tot de verkiezingen van 1909 zou aanblijven.

De vorming van het kabinet-Heemskerk, dat bestond uit anti-revolutionaire en katholieke ministers, en gedoogsteun kreeg van de Christelijke-Historische Unie, zou echter de nodige voeten in de aarde hebben. Verreweg het belangrijkste obstakel werd gevormd door Heemskerks partijgenoot Abraham Kuypert. Na de verkiezingen van 1905, die voor de anti-revolutionairen op een debacle waren uitgelopen, had Kuypert zich weliswaar teruggetrokken uit de Kamer, maar als partijleider had hij nog altijd een enorme invloed en was mateloos populair onder de 'kleine luyden'. Kuypert zou echter, daar waren Heemskerk en zijn partijgenoot, de gedroomde coalitie- en gedoogpartner én de koningin het geheel over eens, buiten het nieuwe kabinet moeten worden gehouden. Niet alleen waren de verhoudingen tussen hem en A. de Savornin Lohman (CHU) zowel op persoonlijk, politiek als theologisch vlak ernstig verstoord, ook, zo stelt Kuypert-kenner De Bruijn, had de persoonlijke leiderschapstijl van de ex-premier op het Binnenhof veel weerstand opgewekt.

Heemskerk, die aangespoord door De Savornin Lohman de formatieopdracht had aanvaard, moest dus voorzichtig manoeuvreren wilde hij zijn partij meekrijgen. De belangrijkste hoofdstukken van het boek van De Bruijn zijn besteed aan het steekspel dat volgt. Ze lezen als een politieke thriller, waardoor het zonde is om hier al te veel van het plot weg te geven. De hoofdstukken zijn uitstekend gedocumenteerd, dankzij uitgebreid speurwerk in de persoonlijke archieven van de hoofdrolspelers, inclusief het Koninklijk Huisarchief. De Bruijn beschrijft hoe Heemskerk er in slaagde Kuypert in een positie te manoeuvreren akkoord te gaan met zijn benoeming en, wellicht belangrijker, Kuypert

van zijn plan af te brengen om na de verkiezingen van 1909 het stokje over te nemen en alsnog premier te worden.

De vorstin was Heemskerk zeker behulpzaam bij zijn, uiteindelijk geslaagde, formatiepoging. Zij rekende er op dat een rechts kabinet het desastreuze defensiebeleid van haar voorganger zou terugdraaien en ze had, zo laat De Bruijn zien, bijster weinig op met Kuypert. Maar de hoofdrol die haar door De Bruijn is toebedacht, kan zij niet opeisen. De sterpseler in het politieke drama is Heemskerk, die zich gedurende de formatie steeds zelfbewuster gaat opstellen en er uiteindelijk met de hoofdprijs vandoor gaat. Dat doet weinig af aan de kwaliteiten van dit boek, dat weliswaar geen diepgravende analyses biedt over het formatieproces zelf of van de belangrijkste functies daarbinnen – zoals de achterkant de lezer wel beloofd – maar wél veel spannende nieuwe informatie presenteert over de totstandkoming van het kabinet-Heemskerk. Ondergetekende heeft het in ieder geval met rode oortjes gelezen.

SAMUËL KRUIZINGA, UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Edelman, Hendrik, *International Publishing in the Netherlands, 1933-1945: German Exile, Scholarly Expansion, War-Time Clandestinity* (Library of the Written Word 13, The Industrial World 3; Leiden, Boston: Brill, 2010, xviii + 221 blz., ISBN 978 90 04 18777 1).

Nederland is altijd een goede markt geweest voor buitenlandse literatuur en wetenschappelijke werken, al dan niet in vertaling. Nederlandse uitgeverijen brengen al sinds de zeventiende eeuw Duitse, Engelse of Franse uitgaven op de markt. Zo werden tussen 1933 en 1940 honderden Duitse boeken en tijdschriften gepubliceerd door en voor de exil-gemeenschap in Nederland, de schrijvers en kunstenaars die uit Duitsland en Oostenrijk

gevlucht waren. Gerenommeerde uitgeverijen als Querido, Allert de Lange en Sijthoff zetten speciale programma's op met Duitstalige boeken.

Edelman stelt in de inleiding van zijn studie dat de geschiedenis van het exil-uitgeven en de groei van de internationale wetenschappelijke uitgeverijbranche in Nederland nauw aan elkaar gerelateerd zijn. Het traditionele model van het wetenschappelijke uitgeven, waarin veel van de gesubsidieerde boeken werden gepubliceerd door universiteiten en andere door de overheid ondersteunde wetenschappelijke instellingen, was nog steeds de norm begin jaren dertig. Nijhoff, Sijthoff en Brill waren de drie grootste uitgever-distributeurs van zulke publicaties. Onder meer doordat de productie van wetenschappelijke werken in Duitsland terugliep, ontstonden er volgens Edelman meer mogelijkheden voor Nederlandse uitgevers als Junk, *Chronica Botanica* en Elsevier om nieuwe Duits- en Engelstalige reeksen uit te geven op eigen initiatief en voor eigen rekening.

Het verband dat Edelman ziet tussen de opkomst van exil-uitgeverijen en de groei van de internationale wetenschappelijke uitgeversbranche in Nederland in de jaren dertig wordt in het boek niet verder systematisch uitgewerkt. Na een uiteenzetting over de voorgeschiedenis van het internationale uitgeven wordt in het tweede deel ingezoomd op de periode 1933-1945. Eerst komen afzonderlijk de geschiedenissen van de drie genoemde exil-uitgeverijen aan bod. Daarna volgen aparte verhalen over een achttal wetenschappelijke uitgevers. Tot slot wordt kort aandacht besteed aan 'book arts printing and publishing'. Na de Duitse inval ontstond een illegale pers, die boeken en pamfletten in vele talen uitbracht. Edelman geeft een beeld van deze ontwikkelingen, opnieuw aan de hand van een aantal uitgeversportretten, maar soms wel erg beknopt, zo krijgt Stols maar vier bladzijden toebedeeld.

Edelman wil met deze wijze van presenteren bereiken dat 'the complete story is illustrated by the individual publisher profiles' (xv). De

afzonderlijke geschiedenissen zijn zeker de moeite waard om te lezen, vooral de uitgebreide beschrijvingen van de contacten en netwerken van de uitgevers die een internationaal fonds probeerden op te bouwen in de moeilijke politieke omstandigheden voor de Tweede Wereldoorlog. De keerzijde van deze manier van presenteren is dat de individuele uitgeversschetsen vaak erg anekdotisch blijven en weinig kritisch zijn. Edelman, emeritus hoogleraar, heeft zelf veel ervaring in de uitgeversbranche, eerst bij Nijhoff en later bij Reidel Publishing en kan dus veel 'van binnen uit' beschrijven. Zo komen we te weten dat Emanuel Querido in maart 1937 een woedeuitbarsting kreeg toen Alice van Nahuys en Fred von Eugen, zijn verkoopmanager, na een skivakantie in St. Moritz hun trouwplannen aankondigden; 'Von Eugen was fired on the spot and evicted from the Querido household in Laren closely followed by van Nahuys, who held firm to her marriage commitment' (43). Of we lezen over de zoon van Allert de Lange dat hij opgroeide in een comfortabele omgeving, aanbeden door zijn moeder en vijftien jaar oudere zus: 'He was smart, but simultaneous lazy, often rude and unruly' (51). Maar hoe moet de lezer deze bio-bibliografische details verbinden met de uitgezette grote lijnen, het verband tussen de opkomst van exil-uitgeverijen en de groei van de internationale wetenschappelijke uitgeversbranche in Nederland in de jaren dertig? Er is geen afsluitend hoofdstuk dat alles weer samenbrengt. Achterin is wel een lijst opgenomen met internationale publicaties in de periode 1933-1945, waardoor je een aardige indruk krijgt van wat er zoal op de markt gebracht werd. De lijst is alleen alfabetisch op auteur en per jaar geordend, waardoor het zicht op de uitgeverijactiviteiten – welke uitgeverijen brachten de meeste titels en reeksen? – belemmerd wordt. Wie antwoord op deze vraag wil, zal dus eerst moeten turven.

Een ander, groter, probleem is het ontbreken van enige bronvermelding. Waar gebruik gemaakt is van secundaire literatuur wordt dat wel vermeld, maar nergens wordt verwezen naar

de bronnen uit de collecties van de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Leiden, de Koninklijke Bibliotheek, het Letterkundig Museum en het Noord-Hollands archief die de auteur zegt benut te hebben. Edelman vermeldt evenmin welke archieven en welk materiaal hij bij deze instellingen geraadpleegd heeft. Het is mogelijk dat (een deel van) het archiefmateriaal niet openbaar is, maar dat neemt niet weg dat het wel vermeld moet worden. Bronvermelding maakt de tekst controleerbaar, maar nu kan niets terug gezocht worden of uitgediept en verwerkt worden in verder (uitgeverij)onderzoek. Dat is een gemiste kans want *International Publishing in the Netherlands, 1933-1945: German Exile, Scholarly Expansion, War-Time Clandestinity* is een interessante studie over de praktijk van het internationale uitgeven en met veel interne kennis van zaken geschreven.

SANDRA VAN VOORST, RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

Meihuizen, Joggli, ***Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de Tweede Wereldoorlog***

(Amsterdam: Boom, 2010, 476 blz., ISBN 978 90 8506 941 6).

Joggli Meihuizen heeft een bijzondere prestatie verricht: het schrijven van de geschiedenis van de Nederlandse advocatuur tijdens de Duitse bezetting op basis van grotendeels niet of nauwelijks eerder gebruikte archiefstukken en interviews met elf personen die in die periode zelf advocaat zijn geweest. In de inleiding legt de auteur uit dat er maar weinig archiefmateriaal is overgeleverd. Omdat voor hun functioneren strikte discretie noodzakelijk is, bewaren advocaten doorgaans zo min mogelijk. Alles wat er nog is, lijkt Meihuizen gezien te hebben, waaronder ook veel materiaal van particulieren.

De advocaten zetten hun praktijk onder de bezetter zo goed en zo kwaad als dat ging voort. Advocaten die het verzet ingingen, werden daar volgens Meihuizen door hun hoogstaande beroepsethiek toe bewogen. Dat is opvallend, aangezien die beroepsethiek juist niet leidde tot verzet in de beroepsuitoefening zelf (zie ook Anna Tijssels recensie voor *Pro Memorie* 12:2 (2010) 240-245). De verklaring hiervoor zou zijn dat de Hoge Raad in het beruchte Toetsingsarrest alle verordeningen van de bezetter formeel onaantastbaar had verklaard, en het dus niet haalbaar en niet in het belang van de cliënt was om principiële verweren tegen de geldigheid van die verordeningen te voeren. Er bleven voor verzet dus slechts zeer 'smalle marges' over. Hiermee is echter om twee redenen de kous niet af: ten eerste zijn de uitspraken van de Hoge Raad niet bindend voor lagere rechters, laat staan voor advocaten. Daarom is ook de ongeldigheid van verordeningen aangevoerd. Meihuizen behandelt de pogingen hiertoe van advocaat Schenkeveld, die ook enkele rechters meekreeg. Ten tweede blijkt niet dat Schenkeveld of zijn cliënten hier nadelige gevolgen van hebben ondervonden.

De fundamentele discussie tussen schipperen om erger te voorkomen en principieel verzet komt verspreid over verschillende paragrafen en hoofdstukken aan bod. De onsystematische en bijna terloopse behandeling ervan is des te merkwaardiger omdat deze discussie blijkens de paragraaftitels van de conclusie tot beantwoording van enkele hoofdvragen van het boek leidt: hoe kan de houding van de advocatuur verklaard en beoordeeld worden? De positie van de auteur is in dezen niet goed te onderscheiden van die van de diverse aangehaalde advocaten, bij monde van wie de discussie voornamelijk gevoerd wordt. Die verschuilen zich op hun beurt voornamelijk achter de houding van de rechterlijke macht en de belangen van de cliënt. Een discussie met de bestaande literatuur over dit onderwerp (zoals Jansen, *Doorgaan of stoppen?* of Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*) ontbreekt helaas. Een